

University of Groningen

Schepping en ontwerp volgens joden, christenen en Griekse filosofen

van Kooten, Geurt Henk

Published in:
En God Beschikte een Worm: Over Schepping en Evolutie

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2006

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

van Kooten, G. H. (2006). Schepping en ontwerp volgens joden, christenen en Griekse filosofen. In R. Meester, C. Dekker, & R. van Woudenberg (editors), *En God Beschikte een Worm: Over Schepping en Evolutie* (blz. 31-54). Uitgeverij Ten Have.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

2. SCHEPPING EN ONTWERP VOLGENS JODEN, CHRISTENEN EN GRIEKSE FILOSOFEN

Geurt Henk van Kooten

Inleiding

Hoe verhoudt de discussie over Intelligent Design (ID) zich tot de basisteksten van het christelijke geloof, het zogenaamde Nieuwe Testament? Is de ID-discussie een specifiek moderne discussie en is het daarom in strijd met de nieuwigheid van deze discussie om haar terug te volgen tot in de tijd van het Nieuwe Testament, de eerste eeuw na Chr.? Dit lijkt niet ongeoorloofd te zijn. In *Schitterend ongeluk of sporen van ontwerp?* hebben Kees de Pater en Cees Dekker in de beide eerste hoofdstukken de geschiedenis van het ontwerpargument geschetst: De Pater vanaf Plato en Dekker de recente geschiedenis.¹ Daaruit blijkt dat reeds vanaf de vijfde eeuw v.Chr. dit ontwerpargument gehanteerd wordt en dus in de Oudheid, waarin het christendom ontstond, al voorkomt. In mijn bijdrage zal ik twee dingen voortdurend benadrukken.

(1) De eerste nadruk leg ik op het feit dat het ontwerpargument, verwoord door Griekse wijsgeren als Plato, niet wezensvreemd is aan de vroeg-christelijke wereldbeschouwing. Het sluit uitstekend aan bij de christelijke overtuiging dat de wereld geschapen is en christenen onderbouwden hun overtuiging welbewust met het 'Griekse' ontwerpargument. Wie in het voorjaar van 2005 de maatschappelijke discussie over ID in de media gevolgd heeft, zou de indruk kunnen krijgen dat alleen (fundamentalistische) christenen dit argument omhelzen. Historisch gezien is dat volstrekt onjuist. Zoals wij in deze bijdrage bij voortduur zullen zien, waren belangrijke wijsgerige stromingen als het platonisme en de Stoa van

1. Zie Cees Dekker, Ronald Meester en René van Woudenberg (eds.), *Schitterend ongeluk of sporen van ontwerp? Over toeval en doelgerichtheid in de evolutie*, Kampen: Ten Have, 2005, 19-62.

mening dat de fysieke wereld een ontwerp vertoont en om die reden met recht 'kosmos' genoemd kan worden – een 'sieraad'. Toen het christendom zich verbreidde in het reeds geheel vergriekste Middellandse-Zeegebied sloot het zich slechts aan bij een discussie die al eeuwenlang woedde tussen platonisten en stoïcijnen enerzijds en 'atomisten' (waaronder de epicuristen) anderzijds. Het gebruik van het Griekse ontwerpargument was reeds gangbaar geworden in het antieke jodendom waaruit het vroege christendom ontstond, zo zal ik betogen. Vervolgens is het ook in het Nieuwe Testament aanwijsbaar, onder meer bij Paulus en in het Johannes-evangelie. Hoewel dit gemakkelijk over het hoofd gezien wordt, is het opvallend dat deze Griekse discussie nooit uit de wetenschapsfilosofie is verdwenen. De discussie over ID is dus geen specifiek christelijke discussie, maar is een antiek-wijsgerige discussie waarin zich reeds het vroegste christendom gemengd heeft. Hierop ligt de eerste nadruk van mijn bijdrage.

(2) De tweede nadruk leg ik op het feit dat de basisovertuiging van de joods-christelijke traditie dat God de aarde heeft geschapen weliswaar gelijk blijft, maar dat er voor deze gedachte steeds nieuwe, eigentijdse verwoordingen gezocht worden. Paulus gebruikt het taalveld van het Griekse ontwerpargument aan het begin van zijn Romeinenbrief; Johannes baseert zijn hervertelling van het scheppingsverhaal van Genesis 1 op bepaalde kernwoorden van de Grieks-wijsgerige creationisten. De joods-christelijke basisovertuiging van God als schepper wordt voortdurend verrijkt en herijkt met behulp van nieuwe argumenten die deze overtuiging ondersteunen. Bepaalde consequenties, zoals de schepping uit het niets, in plaats van schepping uit reeds voorhanden chaotisch materiaal, worden pas geleidelijk getrokken. Met andere woorden: er is sprake van een dynamische, tijdbetrokken verwoording van het scheppingsgeloof.

De christenen opereerden hierbij niet in een vacuüm. Men was zich bewust van de discussies die tussen Griekse scholen woedden én men stond in de eerste eeuw na Chr. nog in volledige continuïteit met het jodendom waarbinnen het christendom ontstaan was; pas in de loop van de eerste twee eeuwen na Chr. begonnen zich de wegen van jodendom en christendom te scheiden.² Het christendom van deze periode kan men beter aanduiden als christelijk jodendom met toenemend universalistische trekken. Daarom is het allereerst van belang om te vragen naar de mening omtrent schepping en ontwerp in het toenmalige jodendom.

2. James D.G. Dunn, *The Partings of the Ways Between Christianity and Judaism*, Londen: SCM Press, 1991; Dunn (ed.), *Jews and Christians: The Parting of the Ways A.D. 70 to 135*, Tübingen: Mohr, 1992.

Het jodendom van de Grieks-Romeinse periode

Het jodendom tegen de achtergrond waarvan het Nieuwe Testament geschreven is, is niet langer het jodendom van het Oude Testament, maar is daar de verdere ontwikkeling van. Dit jodendom wordt vanuit joods perspectief aangeduid als het 'tweede tempel jodendom' (na de herbouw van de verwoeste Jeruzalemse tempel in de vijfde eeuw v.Chr.); vanuit christelijk perspectief als het 'intertestamentaire jodendom' (tussen het Oude en het Nieuwe Testament); en vanuit cultuurhistorisch perspectief als 'het jodendom van de Grieks-Romeinse periode', dat in 300 v.Chr. begon met de verovering en daaropvolgende 'vergrieksing' van het oostelijke Middellandse-Zeegebied door Alexander de Grote³ en voortduurde tot 200 n.Chr. toen het orthodoxe, rabbijnse jodendom gevormd werd. In de literatuur van dit jodendom komt een belangrijke passage voor waaruit blijkt dat joden reeds gebruik maakten van het Griekse ontwerpargument. Deze passage staat in de zogenaamde Wijsheid van Salomo, een Griekstalig joods geschrift uit de eerste eeuw v.Chr. dat een zodanige status verwierf dat het werd opgenomen in de Griekse vertaling en uitbreiding van het Oude Testament, de zogenaamde *Septuaginta*. De schrijver van de Wijsheid van Salomo keert zich tegen die Grieken die het ontwerpargument niet of onvolledig hebben toegepast en wel de schepping bestuderen maar zonder daaruit een schepper af te leiden:

Wie niet van God weet is een geboren dwaas. Zulke mensen zijn niet eens in staat om uit alle goede dingen die ze zien de Zijnde te kennen, of de maker te ontwaren in wat hij gemaakt heeft. In plaats daarvan zien ze vuur of wind, of een windvlaag, een sterrenkring, onstuimig water of hemellichten aan voor goden die de wereld beheersen. Als zij, verrukt door hun schoonheid, deze dingen al tot goden verheffen, dan hadden ze toch moeten inzien hoezeer hij die over al die dingen heerst, ze te boven gaat. Alles is immers gemaakt door de schepper van de schoonheid. En als ze verbaasd staan over de kracht en de werking van die dingen, dan hadden ze daaruit toch moeten leren hoe groot de macht is van hem die ze gemaakt heeft. Uit de grootheid en de schoonheid van de schepping is immers af te leiden wie de schepper is?⁴

3. Het standaardwerk voor de inbedding van het antieke jodendom in de Griekse wereld is Martin Hengel, *Judaism and Hellenism*, Londen: SCM Press, 1974.

4. Wijsheid van Salomo 13:1-5 (vert. NBV: Nieuwe Bijbelvertaling met Deuterocanonieke boeken).

De schrijver van de Wijsheid van Salomo is van mening dat men de Maker kan ontwaren in wat hij gemaakt heeft; uit de goede dingen van de schepping kan men komen tot kennis van de Zijnde. De schoonheid van de elementen en van de sterren wijst naar een schepper die daar bovenuit gaat en over hen heerst. De schoonheid, kracht en werking van de schepping wijst op een grotere macht. Uit de grootheid en schoonheid van de schepping kan men de schepper afleiden. Letterlijk vertaald luidt het laatste deel van deze passage: 'Uitgaande van de grootheid en schoonheid van de schepselen aanschouwt men door middel van analogie hun Auteur.' Zoals wij uit artefacten, objecten die door iemand gemaakt zijn, afleiden dat er een maker is, zo kunnen wij, naar analogie hiervan, aannemen dat de kunstzinnig ontworpen artefacten van de schepping wijzen op een Ontwerper.

Dit ontwerpargument ontleent de joodse schrijver aan de Grieks-wijsgerige traditie.⁵ Xenophon (430-354 v.Chr.), een leerling van Socrates, gebruikte dit argument als een van de eersten. Volgens Xenophon sprak Socrates als volgt:

... in plaats van te wachten totdat de goden aan jullie verschijnen in lichamelijke vorm, prijzen en vereren jullie hen omdat jullie hun werken zien. [...] Hij die de kosmos coördineert en samenhoudt [...] manifesteert zichzelf in zijn ultieme werken, en is toch zelf onzichtbaar in de wijze waarop hij hen ordent. [...] Bovendien, de menselijke ziel [...] regeert overduidelijk in ons, terwijl zij toch onzichtbaar is. Om deze redenen past het ons om de onzichtbare dingen niet te minachten, maar is het passend dat wij, als wij ons de kracht van deze onzichtbare dingen in hun uitingen bewust worden, de godheid vereren.⁶

Volgens Xenophon is er in het universum geen sprake van toeval (*tuchè*), maar van intelligent ontwerp (*gnomè*) (1.4).

5. Hierover bestaat in de literatuur overeenstemming. Zie bijvoorbeeld Martina Kepper, *Hellenistische Bildung im Buch der Weisheit*, Berlijn/New York: Walter de Gruyter, 1999, 170-187; C. Larcher, *Le Livre de la Sagesse ou la Sagesse de Salomon*, Parijs: Librairie Lecoffre, 1985, 748-767; David Winston, *The Wisdom of Solomon*, Garden City, New York: Doubleday, 1979, 247-257; Maurice Gilbert, *La critique des dieux dans le Livre de la Sagesse (Sg 13-15)*, Rome: Biblical Institute Press, 1973, 13-35; James M. Reese, *Hellenistic Influence on the Book of Wisdom*, Rome: Biblical Institute Press, 1970, 50-62; Stella Lange, 'The Wisdom of Solomon and Plato', *Journal of Biblical Literature* 55 (1936), 293-302.
6. Xenophon, *Herinneringen aan Socrates* 4.313-14.

Soortgelijke gedachten komen ook bij Plato (429-347 v.Chr.) voor, Socrates' andere beroemde leerling. In zijn dialogen stelt Socrates de vraag

of wij zullen zeggen [...] dat alle dingen en dit wat 'het universum' wordt genoemd, geregeerd worden door een irrationele en toevallige kracht en zuiver toeval, of dat, integendeel, [...] zij geordend en geleid worden door geest en een wonderbare wijsheid?

en geeft hij als zijn antwoord dat 'geest altijd het universum regeert'.⁷

In lijn hiermee vragen andere personages in Plato's dialogen:

Zullen wij zeggen dat zij [de dieren, de planten en de levenloze substanties], die voorheen niet bestonden, tot aanzijn kwamen anders dan door Gods vakmanschap? Of accepteren wij de algemeen geuite claim dat de Natuur hen voortbrengt vanuit een of andere zelfwerkende, automatische oorzaak, zonder creatieve intelligentie? Of zullen wij inderdaad zeggen dat zij geschapen zijn door Rede en door goddelijke kennis die aan God eigen is?⁸

In deze passage wordt zichtbaar dat Plato's opvatting geen gemeengoed was, maar dat zijn visie op intelligent ontwerp inging tegen het materialisme dat de periode voor Socrates in belangrijke mate kenmerkte.⁹ In een andere dialoog concludeert een dialoogpartner:

Het is toch eenvoudig om in waarheid te beweren dat de goden bestaan? [...] In de eerste plaats bestaat er toch het bewijs dat geleverd wordt door de aarde, de zon, de sterren en het hele universum, en de prachtige ordening van de seizoenen, die gemarkeerd wordt door jaren en maanden.¹⁰

Zodoende is het onmogelijk voor een sterveling om godvrezend te zijn zonder te geloven in de oppermacht van de ziel over de materie; evenmin is het mogelijk godvrezend te zijn zonder de Rede te verstaan die heerschappij uitoefent over alles tussen de sterren.¹¹

7. Plato, *Philebus* 28D-31B.

8. Plato, *De sofist* 265B-266D.

9. Voor Plato's en Aristoteles' kritiek op de pre-socratische materialisten, zie David Furley, *The Greek cosmologists*, vol. 1: *The Formation of the Atomic Theory and Its Earliest Critics*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, hfdst. 12-13.

10. Plato, *Wetten* 886A.

11. Plato, *Wetten* 967D.

Niet alleen Plato en platonisten na hem beweren dat het universum sporen van ontwerp verraadt. Vanaf de derde eeuw v.Chr. sluit de nieuwe, hellenistische school van de stoïcijnen zich in dit opzicht bij hen aan. Anders dan de platonisten beschouwen zij God niet als een scheppergod die de kosmos overstijgt (er transcendent aan is), maar definiëren zij het wezen van God als een intellectuele, vurige geest (*pneuma*) die innerlijk verbonden is met de kosmos (er immanent mee is) en hem als een alles-doordringend logisch principe (*logos*) doordringt. Maar met de platonisten zijn zij van mening dat de kosmos een kosmische ordening (*diakosmèsis*) door deze God vertoont. Volgens een antieke rapportage van hun opvattingen

ontleenden zij de kennis van deze God eerst aan de schoonheid van die dingen die ons zo zichtbaar verschijnen. Want zij concludeerden dat niets van een dergelijke schoonheid terloops en toevallig gevormd kan zijn. Dat de wereld schitterend is blijkt duidelijk uit zijn vorm, kleur en omvang en evenzeer uit de wonderlijke verscheidenheid van sterren die het universum versieren. [...] Hierdoor wordt de kennis van een God overgedragen op de mens. [...] De hemellichamen die zo zichtbaar zijn gaven de mens kennis van de godheid toen men zich erop bezon dat deze hemellichamen de oorzaken zijn van een dergelijk grote harmonie, dat zij dag en nacht, winter en zomer reguleren door hun opkomst en ondergaan.¹²

Vergelijkbare stoïcijnse opvattingen treft men ook aan in boek II van Cicero's werk *Over de natuur der goden*, dat aan de stoïcijnse positie gewijd is. Een van de redeneringen verloopt als volgt:

Als de producten van de Natuur beter zijn dan die van ambachtskunst, en als deze (laatstgenoemde) kunst niets zonder Rede produceert, kan de Natuur evenmin geacht worden zonder Rede te zijn. Als men een beeldhouwwerk of een schildering ziet, herkent men dat als een kunstbeoefening; als men van een afstand de koers van een schip observeert, aarzelt men niet aan te nemen dat haar beweging gestuurd wordt door Rede en stuurmanskunst; wanneer men op een zonnewijzer of een waterklok kijkt, leidt men daaruit af dat hij de tijd aanwijst op basis van kunst en niet bij toeval. Hoe kan het daarmee in overeenstemming zijn als men veronder-

12. Aëtius, *Placita* 1.6 (=H. von Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, Stuttgart: Teubner, 1903, vol. 2, nr. 1009).

stelt dat de wereld zelf – die de beide soorten van kunst onder discussie omvat, de handwerkslieden die hen gemaakt hebben, en al het overige – zonder doel en Rede zou zijn?¹³

Om deze redenen moet men wel aannemen dat ook de enorme bewegingen en schoonheid van zon, maan en sterren gereguleerd worden door een of andere Geest, een kracht die een allesoverstijgende intelligentie heeft waardoor deze dingen worden geregeerd.¹⁴ Verwonderd constateert de stoïcijn met betrekking tot de tegenovergestelde school van atomisten en epicuristen:

Moet ik mij dan op dit punt niet verbaasd afvragen of er nog iemand is die zichzelf ervan weet te overtuigen dat er vaste, ondeelbare materiepartikels zijn die voortbewogen worden door de kracht van zwaarte, en dat de toevallige botsing van deze partikels deze in detail uitgewerkte en prachtige wereld veroorzaakt? Ik kan niet begrijpen waarom hij die dít mogelijk acht, ook niet denkt dat, als een ontelbaar aantal exemplaren van de eenentwintig letters van het alfabet [...] in een of andere vergaarbak werd gegooid en vervolgens uitgeschud werd, het mogelijk zou zijn dat zij de *Annalen* van Ennius [een omvangrijk, vijftien boeken omvattend gedicht over de geschiedenis van het Romeinse volk uit de tweede eeuw v.Chr.] zouden vormen, geheel gereed om gelezen te worden. Ik betwijfel het of toeval er zelfs in zou slagen om één enkele versregel te vormen!¹⁵

De intensiteit waarmee de stoïcijnen het ontwerpargument gebruiken, verklaart ook waarom zij uiteindelijk hun filosofie zagen uitlopen op theologie. Filosofie bestond volgens hen uit logica, ethiek en fysica. Laatstgenoemde, de fysica, bevatte uiteindelijk, als voltooiing, ook de theologie.¹⁶ Tegen deze achtergrond wordt het begrijpelijk waarom de joodse auteur van de Wijsheid van Salomo gebruik kon maken van het Griekse ontwerpargument. Dit argument is voor hem, mits goed uitgevoerd,¹⁷ een belangrijke stap in de zoektocht naar God. De schrijver van de Wijsheid

13. Cicero, *Over de natuur der goden* 2.87.

14. Zie Cicero, *Over de natuur der goden* 2.15-17 en 2.4.

15. Cicero, *Over de natuur der goden* 2.93-95.

16. Plutarchus, *Stoïcijnse tegenstrijdigheden* 1035A-B. Gemakkelijk toegankelijk, met vertaling en commentaar, in A.A. Long & D.N. Sedley, *The Hellenistic Philosophers*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, 2 vols, nr. 26C; vgl. ook nrs. 43B en 63E.

17. Zie de Wijsheid van Salomo 13:6-9.

van Salomo staat daarin als jood niet alleen. Ook de joodse wijsgeer Philo van Alexandrië, die leefde rond het begin van de jaartelling, was deze gedachte toegedaan.¹⁸

Een laatste voorbeeld van dit argument in de Griekse traditie betreft een geschrift uit dezelfde eerste eeuw v.Chr. getiteld *Over de kosmos* dat (ten onrechte) toegeschreven werd aan Aristoteles. Volgens de schrijver is God

in kracht de sterkste [...], in schoonheid uitblinkend, onsterfelijk in leven, in voortreffelijkheid allesovertreffend, omdat Hij, hoewel niet waarneembaar voor enig sterfelijk wezen, uit zijn werken toch opgemerkt wordt. Men kan werkelijk zeggen dat alle verschijnselen in de lucht, op het land en in het water het werk zijn van God, die de kosmos beheerst.¹⁹

De gedachte dat de onzichtbare God vanuit zijn zichtbare werken opgemerkt kan worden, wordt hier zeer expliciet verwoord.²⁰

Het joodse geloof in God als schepper liet zich goed verbinden met de omvangrijke Griekse, vooral platonische en stoïcijnse tradities waarin het ontwerpargument ontwikkeld werd. In de Wijsheid van Salomo is ook aanwijsbaar hoe deze tradities en de joodse traditie in elkaar vallen. In overeenstemming met zijn hantering van het ontwerpargument in 13:1-5 had de schrijver, zich richtend tot God, eerder reeds gezegd: 'U hebt van alles maat, getal en gewicht bepaald'²¹ – woorden die een enorme echo zouden krijgen in de christelijke traditie, versterkt door Augustinus, en resonerend tot in de Middeleeuwen waar ze esthetische en architectonische theorieën zouden inspireren.²² Deze uitspraak dat de maat, het getal en het gewicht van alle onderdelen van de schepping door God bepaald zijn, illustreert hoe de joodse gedachten van de schrijver van de Wijsheid van Salomo samenkomen en één geheel vormen met de Griekse tradities waar hij gebruik van maakt. Deze uitspraak is, om een beeld te gebruiken, als het ware een rits-

18. Zie bijvoorbeeld de passages genoemd in G. Strecker, U. Schnelle & G. Seelig (eds.), *Neuer Wettstein*, vol. 2, Berlijn/New York: Walter de Gruyter, 1996, 14-17.

19. Aristoteles, *Over de kosmos* 399b20-25 (vert. A.P. Bos).

20. Voor de geschiedenis van het ontwerpargument in de Griekse filosofie, zie het voortreffelijke artikel van Arthur S. Pease, 'Caeli Enarrant', *Harvard Theological Review* 34 (1941) 163-200. Zie ook Willy Theiler, *Zur Geschichte der teleologischen Naturbetrachtung bis auf Aristoteles*, Berlijn: Walter de Gruyter, 1965².

21. Wijsheid van Salomo 11:20.

22. Zie bijvoorbeeld C. Harrison, 'Measure, number and weight in Saint Augustine's aesthetics', *Augustinianum* 28 (1988), 591-602.

sluiting. Een ritssluiting, volgens een beschrijving in hedendaags Nederlands in *Van Dale*, is een 'sluitemiddel bestaande uit twee stroken met klauwtjes die door een verschuifbaar plaatje in elkaar gehaakt worden'.

De ene strook klauwtjes bestaat uit joodse gedachten. Zo staat in Jesaja: 'Wie heeft het water in zijn hand gemeten en de hemelen met een span, en heel de aarde met de hand? Wie heeft de bergen in schalen gewogen, en de wouden in een weegschaal?'²³ Een vergelijkbare gedachte in Job zegt over de wijsheid: 'God heeft haar weg geordend en Hij kent haar plaats. Want Hij overziet de gehele aarde onder de hemel en kent de dingen in de aarde: alles wat Hij gemaakt heeft, het gewicht van de winden, de maten van het water.' Deze gedachte van specifieke door God bepaalde maten, getallen en gewichten komt ook in latere joodse geschriften veelvuldig voor.²⁴ God wordt beschreven als degene die 'de eeuw in de weegschaal heeft gewogen en met een maat de tijden heeft gemeten en met getal de seizoenen heeft genummerd'.²⁵ 'Met behulp van gewicht en maat en regel is de gehele schepping gemaakt.'²⁶

De andere strook klauwtjes bestaat echter uit Griekse gedachten. De exacte formulering 'getal, maat en gewicht' in de Wijsheid van Salomo is een bekende Griekse formule en komt bijvoorbeeld voor in Plato's *Wetten* als hij spreekt over een gelijkheid die het gevolg is van 'maat, gewicht en getal'.²⁷ Plato weidt ergens ook uit over het belang van meten, tellen en wegen van de dingen om te voorkomen dat de ziel misleid wordt door gezichtsbedrog.²⁸ In een bewuste kritiek op de zogenaamde 'sofisten', die menen dat *de mens* de maat is van alle dingen, betoogt Plato het tegenovergestelde: 'In onze ogen is God de maat van alle dingen.'²⁹ De joods-Griekse wijsgeer Philo neemt dit van hem over: 'Alleen God is het gewicht, de maat en het getal van alle dingen.'³⁰

23. Jesaja 40:12 in de Griekse Septuaginta-vertaling.

24. Het citaat komt uit Job 28:25-26 (Septuaginta-vert.). Zie voor dit onderwerp Menahem Kister, 'Physical and Metaphysical Measurements Ordained by God in the Literature of the Second Temple Period', in: E.G. Chazon, D. Dimant & R.A. Clements (eds.), *Reworking the Bible: Apocryphal and Related Texts at Qumran*, Leiden/Boston: Brill, 2005, 153-176.

25. 4 Ezra 4:36-37.

26. Testament van Naftali 2:3; vgl. 1 Henoch 43:2, Psalmen van Salomo 5:6 en Philo.

27. Plato, *Wetten* 575B.

28. Plato, *Republiek* 602D; vgl. *Philebus* 55E; *Euthrypho* 7B-C; en Xenophon, *Herinneringen aan Socrates* 1.1.9.

29. Plato, *Wetten* 716C.

30. Philo, *Over de dromen* II, 192-194.

Beide stroken, de joodse en de Griekse, worden in elkaar gehaakt als de auteur van de Wijsheid van Salomo de treksluiting aantrekt.³¹ Joodse gedachten en Griekse formuleringen vallen in elkaar en op deze wijze beoogt de schrijver de gedachte van God als schepper 'sluitend' te maken en vast te houden. Deze gedachte dat God het al heeft geschapen met behulp van maat, getal en gewicht doet sterk denken aan de verwondering die ook onder moderne fysici wordt uitgesproken en betrekking heeft op het exacte, nauwkeurige karakter van bepaalde waarden in de wording van het heelal. Ik herinner me Edward Witten, een fysicus uit Princeton, die in het VPRO-programma 'Van de Schoonheid en de Troost' (2000) onder meer het volgende zei wat hij in het gelijknamige boek bij de serie herhaalde:

Zodra het concrete antwoord gevonden is, kunnen we verklaren waarom de dingen zo mooi in balans zijn, waarom de verhouding tussen waterstof en helium drie minuten na de oerknal meteen precies goed was [...]. [...] we vinden wel een verklaring, maar die doet volgens mij niet af aan ons gevoel van verwondering. Het is inderdaad verrassend dat we als we de berekening uitvoeren, ontdekken dat de verhouding tussen waterstof en helium precies goed uitviel. Zoals al die andere dingen die precies goed uitkwamen. [...] de vraag of ons gevoel van verwondering ons ertoe zou kunnen hebben gebracht te geloven dat er een God bestaat die dit allemaal in gang heeft gezet, is een vraag die ik liever aan de lezer wil overlaten.³²

Afgezien van de vrijblijvendheid ten aanzien van het bestaan van God is het opvallend dat beide teksten, die van Witten en van de Wijsheid van Salomo, overeenstemmen in hun verwondering over maat, getal en gewicht, oftewel, in het moderne taalveld, in hun verbazing over het precieze karakter van de waarden bij het ontstaan en functioneren van de kosmos.

De Wijsheid van Salomo laat zien dat joden hun scheppingsgeloof wisten te combineren met Griekse argumenten en formuleringen. In nog een ander opzicht is dit geschrift relevant. De auteur spreekt voorafgaande aan zijn uitspraak over getal, maat en gewicht ook nog kort over Gods 'al-

31. Zie de discussie over beide 'traditiestroken' in Winston, *The Wisdom of Solomon* (1979), 234-235; Larcher, *Le Livre de la Sagesse* (1985), 684-686; en E. des Places, 'Un emprunt de la "Sagesse" aux "Lois" de Platon', *Biblica* 40 (1959), 1016-1017.

32. Edward Witten, 'Het grootste raadsel is niet het heelal', in: Wim Kayzer (ed.), *Het boek van de schoonheid en de troost*, Amsterdam: Contact, 2001, 167-185; citaat: 183-184.

machtinge hand, die immers de wereld uit vormeloze materie heeft gescha-
pen'.³³ Opvallend is dat de auteur zegt dat God de wereld 'uit vormeloze
materie' heeft gemaakt, en niet 'uit het niets'. De gedachte dat de schep-
ping plaatsvond uit het niets, is in de eerste eeuw v.Chr. nog onbekend.
Ook Genesis 1 lijkt ervan uit te gaan dat er in den beginne reeds chaoti-
sche materie aanwezig was en aan Griekse zijde veronderstelt Plato in zijn
Timaeus hetzelfde.³⁴ Pas later, in de christelijke traditie, als de discussie
verder gevorderd is, komt het tot de expliciete formulering van Gods
schepping uit het niets.³⁵

Het Nieuwe Testament: Paulus

Tussen het jodendom van de Grieks-Romeinse periode en het vroegste
christendom bestaat, zoals te verwachten valt, een grote mate van overeen-
stemming. Dat blijkt ook uit het ontwerpargument, dat niet alleen in de
Wijsheid van Salomo voorkomt, maar ook bij Paulus, zoals wij zo dade-
lijk zullen zien.

In mijn bijdrage beperk ik mij tot een bespreking van de schepping
voorzover deze 'ID-karakter' heeft. Ik bied daarom geen brede behandeling
van schepping in het algemeen en ga voorbij aan de vele verwijzingen van
Jezus in de evangeliën naar de natuur: de gelijkenis van de zaaier, de gelij-
kenis over het geheimenis van het in het verborgen groeiende zaad, de
gelijkenis van het kleine zaadje van de mosterdplant dat uitgroeit tot de
grootste van alle planten en de aansporing tot onbezorgdheid omdat God
zelfs de kortstondig groeiende lelies met zoveel zorg kleedt dat zij de luis-
ter van Salomo ver te boven gaan.³⁶

Ook zal ik niet ingaan op de vele natuurbeelden waarmee de gelovigen
worden beschreven in hun verhouding tot Christus: zij zijn de ranken die
verbonden zijn met de wijnstok, terwijl God de wijnbouwer is; zij zijn
samengegroeid, één plant geworden met Christus; zij zijn olijftakken van
een olijfbom die zijn vruchtbaarheid ontleent aan een saprijke wortel; zij

33. Wijsheid van Salomo 11:17.

34. Zie resp. Genesis 1:1-2 en Plato, *Timaeus* 30A; 31B-32C; 69B-C. Ik vat Genesis 1:1
met velen op als een opschrift zodat in 1:2 een begintoestand beschreven wordt.

35. Over dit onderwerp zie David Winston, 'The Book of Wisdom's Theory of
Cosmogony', *History of Religions* 2 (1971), 185-202.

36. Zie resp. Marcus 4:1-9 en 13-20; Marcus 4:26-29; Marcus 4:30-32; en Matteüs 6:25-
34 (=Lucas 12:22-32).

zijn een graankorrel die pas tot leven komt als hij eerst sterft; hun nieuwe bestaanswijze wordt beschreven als 'een nieuwe schepping'.³⁷

Wel merk ik kort op dat in de brieven van Paulus en Petrus de schepping, in overeenstemming met het Griekse wereldbeeld, wordt beschouwd als opgebouwd uit de 'elementen van de kosmos', water, aarde, lucht en vuur.³⁸ Hieruit blijkt dat christenen niet statisch de woordenschat van het Oude Testament blijven hanteren, maar dat zij, evenals andere joden uit hun tijd, zich ook kunnen en willen bewegen in het toen algemeen gangbare taalveld van de Griekse natuurwetenschappers en filosofen. Ook is het relevant om erop te wijzen dat de schepping in de Paulijnse brieven nadrukkelijk 'goed' wordt genoemd: 'Alles wat God geschapen heeft is goed.'³⁹ Hierin verschilt men aanzienlijk van de zogenaamde gnostiek die dan in opkomst is en waarin de schepping als een product van een lagere, onwetende of zelfs kwaadaardige god wordt gezien. Het joods-christelijke scheppingsgeloof met een positieve waardering van de schepping stemt opvallend overeen met het platonisme: de goedheid van de schepping, aldus Plato, is een uitstraling van de goedheid van de schepper.⁴⁰ In de vaststelling dat de schepping goed is, is geïmpliceerd dat zij ontworpen is door een goede ontwerper.

Expliciet komt het ontwerpargument in het Nieuwe Testament naar voren aan het begin van Paulus' Brief aan de Romeinen. Het functioneert hier als de inleiding tot wat als zijn belangrijkste brief wordt beschouwd. De passage sluit wat betreft inhoud nauw aan bij het reeds besproken gedeelte van de Wijsheid van Salomo. Het bevat een aanklacht tegen hen die nalaten om in de fysische werkelijkheid sporen van ontwerp waar te nemen en verzuimen om op grond daarvan terug te redeneren tot op de schepper:

37. Zie resp. Johannes 15:1-8; Paulus, Romeinen 6:5; Romeinen 11:17-24; Paulus, 1 Korintiërs 15:36-44 en Johannes 12:24; en Paulus, 2 Korintiërs 5:17 en Galaten 6:15.
38. Paulus, Galaten 4:3-9 en Kolossenzen 2:8, 20; 2 Petrus 3:10, 12. Voor een uitvoerige behandeling van Paulus en de 'elementen van de kosmos', zie G.H. van Kooten, *Cosmic Christology in Paul and the Pauline School*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2003 en *Paulus en de kosmos*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2002. Voor Petrus, zie Edward Adams, 'Creation "Out of" and "Through" Water in 2 Peter 3:5', in: G.H. van Kooten (ed.), *The Creation of Heaven and Earth: Re-interpretations of Genesis I in the Context of Judaism, Ancient Philosophy, Christianity, and Modern Physics*, Leiden/Boston: Brill, 2005, 195-210.
39. 1 Timoteüs 4:4.
40. Plato, *Timaeus* 29E-31A. Voor een vergelijking tussen Plato's *Timaeus* en Genesis, zie Jaroslav Pelikan, *What Has Athens to Do with Jerusalem? Timaeus and Genesis in Counterpoint*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1997.

... wat een mens over God kan weten is hun bekend omdat God het aan hen kenbaar heeft gemaakt. Zijn onzichtbare eigenschappen zijn vanaf de schepping van de wereld zichtbaar in zijn werken, zijn eeuwige kracht en goddelijkheid zijn voor het verstand waarneembaar. Er is niets waardoor zij te verontschuldigen zijn, want hoewel ze God kennen, hebben ze Hem niet de eer en dank gebracht die Hem toekomen.⁴¹

Dit is hetzelfde ontwerpargument dat we in de Wijsheid van Salomo en in de geschriften van platonisten en stoïcijnen hebben aangetroffen.⁴² Vanuit het ontwerp dat eigen is aan de zichtbare scheppingswerken kan men terugredeneren, middels het verstand, tot op de schepper zelf. De schepping vertoont Gods eeuwige kracht en goddelijkheid. Paulus meent dat op grond hiervan mensen niet te verontschuldigen zijn als zij God niet vereeren. Hierin gaat hij verder dan Griekse filosofen en lijkt hij op de schrijver van de Wijsheid van Salomo. Ook deze jood houdt, na een aanvankelijke afweging, mensen voor schuldig die wél de schepping doorvorsen maar daaruit niet de ultieme consequentie trekken:

Toch moet over deze mensen niet al te hard geoordeeld worden, want misschien dwalen ze terwijl ze God zoeken en Hem willen vinden. Ze zijn zo verdiept in het bestuderen van wat Hij gemaakt heeft dat ze zich helemaal door het uiterlijk laten meeslepen, zo mooi is alles wat er te zien is. Desondanks zijn ze niet vrij te pleiten: als ze bij machte zijn om zoveel kennis op te doen dat ze de wereld kunnen doorvorsen, dan hadden ze Hem die heerst over al die dingen toch allang moeten vinden?⁴³

Dat Paulus en de schrijver van de Wijsheid van Salomo zo kritisch zijn over hen die het ontwerpargument verwaarlozen, heeft te maken met hun joodse monotheïsme dat uitnodigt tot de verering van de ene God. Ik zal

41. Romeinen 1:19-21 (vert. NBV).

42. Voor meer parallellen met Grieks-Romeinse filosofie, zie G. Strecker, U. Schnelle & G. Seelig (eds.), *Neuer Wettstein: Texte zum Neuen Testament aus Griechentum und Hellenismus*, vol. 2, Berlijn/New York: Walter de Gruyter, 1996, 13-21. Uitvoerige bespreking van de Grieks-wijsgerige achtergrond van Romeinen 1:20 vindt men in John G. Cook, 'The Logic and Language of Romans 1,20', *Biblica* 75 (1994), 494-517. Zie ook Anthony J. Guerra, *Romans and the Apologetic Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, 49-52 en de commentaren, m.n. James D.G. Dunn, *Romans 1-8*, Dallas, Texas: Word, 1988, 56-59, 71 en Joseph A. Fitzmyer, *Romans*, New York: Doubleday, 1992, 272-274, 278-281.

43. Wijsheid van Salomo 13:6-9 (vert. NBV).

hier enigszins uitvoerig op ingaan en daartoe de joods-christelijke positie van Paulus en de opvattingen van de Grieks-wijsgerige elite en die van de heidense massa's met elkaar vergelijken. Mensen die de weg in de schepping kwijtraken, zo constateert Paulus, neigen ertoe het geschapene te vereren in plaats van de schepper en komen zo tot de verering van vele goden:

Terwijl ze beweren wijs te zijn, zijn ze dwaas en hebben ze de majesteit van de onvergankelijke God ingewisseld voor beelden van vergankelijke mensen, vogels, lopende en kruipende dieren. [...] Ze hebben de waarheid over God ingewisseld voor de leugen; ze vereren en aanbidden het geschapene in plaats van de schepper, die moet worden geprezen tot in eeuwigheid.⁴⁴

Deze gedachte sluit geheel aan bij de Wijsheid van Salomo:

Meelijwekkend zijn ook zij die hun hoop stellen op dode dingen en maak-sels van mensenhanden tot god uitroepen, of het nu gouden of zilveren beelden zijn, afbeeldingen van levende wezens, of een nutteloos stenen voorwerp uit vroeger tijd.⁴⁵

Anders dan de Grieks-Romeinse massa's, die het polytheïsme aanhingen, deelden de Grieks-Romeinse filosofen met het jodendom de overtuiging van het monotheïsme.⁴⁶ Maar hoewel een filosoof als Plato meende dat het (met de nodige wijsgerige inspanning) mogelijk was om de Maker en Vader van het universum te ontdekken, meende hij tegelijk dat het onmogelijk was om deze, als men hem gevonden had, aan alle mensen uit te leggen.⁴⁷ Dit laatste nu, claimden joden en christenen onmiddellijk nadat zij van Plato kennis hadden genomen, was exact wat zij, joden en christenen, wél deden: het gehele joodse volk bekennt zich tot het monotheïsme, aldus de joodse geschiedschrijver Josephus,⁴⁸ en de christenen maken dit monotheïsme onder alle mensen, zonder onderscheid van wijsgerige elite en populaire massa's, bekend, aldus een tweede-eeuwse heidense bekeerling tot het christendom, Justinus.⁴⁹

44. Romeinen 1:22-23, 25 (vert. NBV).

45. Wijsheid van Salomo 13:10 (vert. NBV); vgl. 13:2 en 13:10-15:19.

46. Zie Polymnia Athanassiadi & Michael Frede (eds.), *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Oxford: Oxford University Press, 1999.

47. Plato, *Timaeus* 28C.

48. Flavius Josephus, *Tegen Apion* 2.220-224.

49. Justinus, *Apologie* 2.10. In de tweede eeuw n.Chr. benadrukt de platonische wijsgeer

Het is dan ook niet verwonderlijk dat sommige Grieks-Romeinse filosofen hun bewondering voor het joodse monotheïsme uitten. Griekse en Romeinse etnografen en geografen als Hecataeus van Abdera (360-290 v.Chr.), Diodorus Siculus (80-20 v.Chr.) en Strabo (64 v.Chr.-21 n.Chr.) maken melding van Mozes' filosofische gedachten over de ene God, die bovendien niet afgebeeld wordt, en contrasteren zijn visie met de dierenverering van de Egyptenaren en de mensvormige voorstellingen van de goden in de Griekse mythologie.⁵⁰ Een monotheïstische verering van God zonder godenbeelden benadert volgens sommige Grieken en Romeinen het ideaal. Volgens de Romeinse encyclopedist Varro (116-27 v.Chr.) is God een onzichtbare ziel die door haar beweegkracht en verstand de wereld bestuurt. Daarom meent hij dat de verering van de goden zuiverder gebleven zou zijn als men de goden zonder een beeld vereerd had, zoals de joden dat doen en zoals ook de oude Romeinen in het begin gedurende een periode van meer dan honderdzeventig jaar gedaan hadden. De christen Augustinus (354-430 n.Chr.), die Varro's opvatting bewaard heeft, concludeert dan ook:

Als hij (Varro) dus zegt dat het wezen van God alleen is bevroed door hen die aannamen dat Hij een ziel is die de wereld bestuurt, en als hij ook nog meent dat de godsdienst zonder beelden op een zuiverder wijze wordt uitgeoefend, dan kan toch iedereen wel zien hoe dicht hij de waarheid is genaderd.⁵¹

Varro's verwijzing naar een zuivere periode aan het begin van de Romeinse godsdienst stemt overeen met de strekking van een passage in Plutarchus. Deze Griekse platonische wijsgeer (50-120 n.Chr.) benadrukt in dit verband het belang van de sacrale wetgeving die de legendarische tweede koning van Rome, Numa, had opgesteld. Numa's wetgeving, aldus Plutarchus, houdt in dat het hoogste Wezen onzichtbaar en niet afbeeldbaar is, maar alleen met het verstand ontwaard kan worden, zodat het geduren-

Celsus in zijn polemieek met de christenen nogmaals de onmogelijkheid van het bekendmaken van de ene God aan de massa's (Celsus in Origenes, *Tegen Celsus* 7.42-43). Zie voor deze materie Arthur D. Nock, 'The Exegesis of *Timaeus* 28C', *Vigiliae Christianae* 16 (1962), 79-86.

50. De relevante passages zijn gemakkelijk toegankelijk, met vertaling en commentaar, in Menahem Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, Jeruzalem: Israel Academy of Sciences and Humanities, 3 vols, 1974-1984, resp. nrs. 11, 63, 115.

51. Augustinus, *De stad van God* 4.31 (vert. G. Wijdeveld).

de de eerste honderdzeventig jaar verboden was om een mens- of diervormig godenbeeld op te richten.⁵²

Deze passage houdt exact in wat Paulus voor ogen staat. Alleen is Paulus van mening dat de Grieks-Romeinse volkspraktijk van polytheïsme en godenbeelden en het 'gedoogbeleid' van de filosofen de theorie van het monotheïsme verduisterd hebben. Hij is ervan overtuigd dat het juiste verstand alleen herwonnen kan worden als men zijn gedachten een metamorfose laat ondergaan in de joods-christelijke religie. Anders dan de nog cultische religie van de joden, beschouwt Paulus zijn eigen joods-christelijke religie als een volstrekt redelijke, niet-cultische verering van God waardoor de ene God weer gekend en op de juiste wijze vereerd wordt.⁵³ In vergelijking met het wijsgerig-elitaire karakter van het Grieks-Romeinse monotheïsme, dat het polytheïsme omzichtig en ambivalent tegemoet trad, is het joods-christelijke monotheïsme dus veel consequenter en radicaler. Om deze reden beschouwen zowel de schrijver van de Wijsheid van Salomo als Paulus de Grieken als niet te verontschuldigen als zij onvoldoende de consequenties uit het ontwerpargument trekken en op deze wijze ruimte laten voor mythisch polytheïsme en voor de verering van godenbeelden.

De gedachte dat de zichtbare schepping teruggaat op de onzichtbare schepper wordt door Paulus ook regelmatig in heel korte formules verwoord. Het gehele universum, met inbegrip van de mensen, is volgens hem 'uit God, door God en tot God'. Of, zoals hij het elders formuleert: 'Er is één God, de Vader, uit wie alle dingen zijn en tot wie wij zijn, en één Heer, Jezus Christus, door wie alle dingen zijn, en wij door Hem.' Ook in de Kolossenzenbrief komen deze formuleringen voor.⁵⁴ Met behulp van voorzetsels als 'uit', 'door', 'tot' en 'in' wordt aangegeven dat alle dingen begrepen zijn in het grote scheppingsproces dat van God uitgaat en tot Hem teruggaat of in Hem besloten ligt. Deze wijze van uitdrukken is ontleend aan de Griekse filosofie waar hij vooral bij stoïcijnen en platonisten voorkomt. De keizer-filosoof Marcus Aurelius (121-180 n.Chr.), bijvoorbeeld, spreekt in zijn *Meditaties* God aan als degene uit wie, tot wie en in wie alle dingen zijn: 'Alle dingen komen uit U, alle dingen zijn in U en alle dingen zijn tot U.'⁵⁵

52. Plutarchus, *Numa* 8.7-8. Voor de Grieks-wijsgerige kritiek op godenbeelden, zie ook Stern, *Greek and Latin Authors*, vol. 1 (1974), 207 met verwijzingen.

53. Zie resp. Romeinen 9:4 en 12:1-2.

54. Zie resp. Romeinen 11:36; 1 Korintiërs 8:6; en Kolossenzen 1:15-20.

55. Marcus Aurelius, *Meditaties* 4.23. Voor deze zogenaamde 'propositionele metafysica', zie Gregory E. Sterling, 'Prepositional Metaphysics in Jewish Wisdom Speculation

Deze uitdrukkingen komen ook voor in de beschrijving die in de Handelingen der Apostelen gegeven wordt van de ontmoeting van Paulus met de filosofen op de Areopagus in Athene.⁵⁶ Hoewel de Handelingen niet door Paulus zelf geschreven zijn, wijkt de inhoud van zijn rede niet af van wat wij inmiddels van Paulus zelf gezien hebben. In zijn rede zegt hij tegen de op de Areopagus verzamelde stoïcijnse en epicureïsche wijsgeren: 'God is niet ver van een ieder van ons, want in Hem leven wij, bewegen wij ons en zijn wij, gelijk ook enige van uw dichters hebben gezegd: "Want wij zijn ook van zijn geslacht".' Opnieuw beschrijft Paulus hier de situatie van het universum en zijn bewoners met behulp van een voorzetsel: 'In God leven wij, bewegen wij ons en zijn wij.' Deze uitspraak wordt vervolgens onderbouwd met een zorgvuldig gekozen citaat uit Aratus (315-240 v.Chr.), een leerling van Zeno, de Atheense stichter van de stoïcijnse school. Wij leven 'in God', omdat wij 'van Gods geslacht zijn'.⁵⁷ Gezien de allesdoortrekkende Geest en *logos* van God, zijn wij aan Hem verwant.⁵⁸

Met dit citaat uit Aratus kiest Paulus in Athene partij voor de stoïcijnen onder zijn gehoor en stelt hij zich op tegenover de epicuristen. Gezien de opvattingen die Paulus deelde met de stoïcijnen en de platonisten, waaronder het ontwerpargument, is het waarschijnlijk dat Paulus in oppositie geraakte met de epicuristen. Zij verklaren de kosmos in strikt mechanistische termen als het resultaat van een toevallige botsing van atomen en treden in de hellenistisch-Romeinse periode op als de vertegenwoordigers van de materialistische atomisten die Plato reeds bestreden had. In zijn *Wetten* beschrijft Plato de positie van deze materialisten als volgt:

Het is evident dat zij beweren, dat de grootste en schoonste dingen het werk zijn van natuur (*physis*) en toeval (*tychè*) en dat de mindere dingen

and Early Christian Liturgical Texts', in: David T. Runia & Gregory E. Sterling (eds.), *Wisdom and Logos*, Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1997, 219-238. Zie ook Van Kooten, *Cosmic Christology* (2003), 122-126 en *Paulus en de kosmos* (2002), 121, 141-153.

56. Handelingen der Apostelen 17:16-34. Een uitvoerige behandeling wordt geboden door B.E. Gärtner, *The Areopagus Speech and Natural Revelation*, Uppsala: Almqvist & Wiksells, 1955.

57. Aratus, *Verschijselen aan de hemel* 5.

58. De implicaties van dit godsbeeld voor de moderne tijd worden onderzocht in Philip Clayton & Arthur Peacocke (eds.), *In Whom We Live and Move and Have Our Being: Panentheistic Reflections on God's Presence in a Scientific World*, Grand Rapids, Michigan: Eerdmans, 2004. Zie ook Van Kooten, *Paulus en de kosmos* (2002), 243-246.

het werk zijn van vaardigheid (*technè*). [...] Vuur, water, aarde en lucht, zeggen zij, bestaan alleen vanwege natuur en toeval, maar geen van hen ten gevolge van vaardigheid; en door middel van deze onbezielde dingen zijn de lichamen die op hen volgen (de lichamen van aarde, zon, maan en sterren) ontstaan. Het is op basis van toeval dat al deze elementen bewegen, op grond van de wisselwerking tussen hun respectievelijke krachten, en naarmate zij elkaar ontmoeten en een passende combinatie vormen [...], op déze wijze en hierdoor hebben zij de gehele hemel en alles wat in de hemel is voortgebracht, en ook dieren en planten, nadat alle seizoenen uit deze elementen ontstaan waren. En dit alles, beweren zij, is niet te danken aan Rede noch aan welke God of vaardigheid dan ook, maar enkel en alleen aan natuur en toeval.⁵⁹

Deze positie van de atomisten blijft onder kritiek staan. Cicero (106-43 v.Chr.) uit de volgende bedenking: 'Deze stormachtige samenkomst van atomen kan onmogelijk in staat zijn om de geordende schoonheid van de kosmos te produceren.'⁶⁰

Binnen deze antieke discussie tussen de ID-filosofen (stoïcijnen en platonisten) enerzijds en de atomisten, materialisten en epicuristen anderzijds begeeft ook Paulus zich.⁶¹ Dat is niet verwonderlijk voor een jood uit de stad Tarsus, volgens de antieke geograaf Strabo (64 v.Chr.-21 n.Chr.) de plaats van Griekse scholen voor wijsbegeerte en welsprekendheid die zich konden meten met Athene en Alexandrië.⁶² Joden als de schrijver van de Wijsheid van Salomo, Philo van Alexandrië en Paulus van Tarsus waren op de hoogte van de discussies binnen de Grieks-Romeinse cultuur en kozen daar positie in. De *clash* tussen ID-wetenschappers en hun tegenpolen is niet van recente datum. Dit worden we ons bewust als we Cees Dekkers

59. Plato, *Wetten* 889A-890A.

60. Cicero, *Over de grenzen van goed en kwaad* 1.20.

61. Uitstekende, precieze beschrijvingen van de kosmologische en theologische discussies tussen platonisten, stoïcijnen en epicuristen treft men aan in David Furley, 'Cosmology', in: K. Algra, J. Barnes, J. Mansfeld & M. Schofield (eds.), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, hfdst. 12; Jaap Mansfeld, 'Theology', in: Algra e.a. (eds.), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy* (1999), hfdst. 13; Lloyd Gerson, *God and Greek Philosophy: Studies in the Early History of Natural Theology*, Londen: Routledge, 1990; Terence Irwin, *Classical Thought*, Oxford: Oxford University Press, 1989 (zie Index onder 'design, cosmic').

62. Strabo, *Geografie* 14.5.13-15.

beschrijving van de huidige botsing der meningen over toeval of ontwerp erbij betrekken:

De centrale stelling van deze ID-wetenschappers is dat de natuur niet een in zichzelf gesloten systeem is van alleen maar deeltjes en energie, maar dat intelligente oorzaken hun experimenteel waarneembare kenmerken hebben achtergelaten in de natuur. Oftewel, een ontwerp valt op objectieve wijze waar te nemen in de natuur. [...] Het ID-gedachtegoed leidt tot wetenschappelijke, filosofische en theologische discussies.⁶³

De zo beschreven clash tussen ID-wetenschappers en de aanhangers van een in zichzelf gesloten systeem, van een 'filosofisch naturalisme',⁶⁴ blijkt terug te dateren, zo zou ik willen beweren, tot discussies binnen de antieke Oudheid. De antieke filosofische naturalisten waren de tegenstanders van Paulus, de platonisten en de stoïcijnen. Wijsgerig gezien is er niets nieuws onder de zon.

Het Evangelie naar Johannes

Paulus staat met zijn gebruik van het Griekse ontwerpargument niet alleen in het Nieuwe Testament. Ook het Evangelie naar Johannes sluit nauw aan bij deze Griekse traditie. Zoals we zullen zien, gaat het in het Johannes-evangelie om een platonische wijze van denken. In de *Timaeus*, de dialoog die Plato aan de schepping wijdde, beschrijft Plato hoe de fysieke wereld

niet het resultaat kan zijn van toevallige of doelloze processen, aangezien hij de soort van ordening vertoont die we in een artefact vinden. Plato suggereert dat de wereld inderdaad een artefact is, geproduceerd door een handwerksman (Grieks: *dèmiourgos*, vandaar 'Demiurg'), die de Ideeën raadpleegt. Precies zoals een timmerman een Idee raadpleegt om de ideale norm te definiëren van het bed of de tafel die hij nastreeft te vervaardigen, zo wordt ook de Demiurg geleid door de Ideeën.⁶⁵

63. Dekker, in: Dekker e.a. (eds.), *Schitterend ongeluk of sporen van ontwerp?* (2005), 43.

64. Dekker, in: Dekker e.a. (eds.), *Schitterend ongeluk of sporen van ontwerp?* (2005), 55.

65. Irwin, *Classical Thought* (1989), hfdst. 6.18, 111-113; citaat op 112.

Op deze wijze maakt Plato onderscheid tussen de zichtbare kosmos en de onzichtbare modellen die eraan ten grondslag liggen en op basis waarvan God, als architect, de wereld heeft geconstrueerd. De kosmos is vervaardigd op basis van wat door rede en denken bevattelijk is. De zichtbare kosmos is dus in feite een kopie van een onzichtbaar model dat eraan ten grondslag ligt.⁶⁶ Dit onderscheid tussen de werkelijkheid van het onzichtbare oermodel en de zichtbare kopie ervan verwoordt Plato in een van zijn dialogen als volgt:

Indien iemand het hoogste punt zou kunnen bereiken of vleugels aan zou kunnen doen en opwaarts zou vliegen, als hij zijn hoofd omhoog zou steken, zou hij de wereld hierboven zien, precies zoals vissen onze wereld zien wanneer zij hun koppen boven de oppervlakte van de zee uit steken. En als zijn natuur het hem zou toestaan om het uitzicht te verdragen, zou hij inzien dat dát de werkelijke hemel en het werkelijke licht en de werkelijke aarde is.⁶⁷

Het onderscheid tussen het oermodel ('paradigma') en de kopie valt samen met dat tussen de werkelijke, paradigmatische, onzichtbare hemel en de zichtbare hemel, tussen de werkelijke aarde en de zichtbare aarde en tussen het werkelijke licht en het zichtbare licht.

Het is dit concept van 'het *werkelijke, ware, waarachtige* licht' dat een prominente rol speelt in de inleiding tot het Johannes-evangelie. Christus wordt daarin enerzijds de *logos* (het 'Woord') genoemd dat in den beginne bij God was en God was en waardoor alles ontstaan is.⁶⁸ Anderzijds wordt Christus ook aangeduid als 'het ware licht', dat ieder mens verlicht.⁶⁹ De term *logos* is een begrip uit de stoïcijnse filosofie waarin het het allesdoordringende logische principe aanduidt, ook wel synoniem met de allesdoordringende geest, *pneuma* genaamd. Het concept van 'het werkelijke, onzichtbare licht' daarentegen is, zoals we gezien hebben, platonisch van aard en is een aanduiding voor het aan alles ten grondslag liggende oermodel. Hoewel de stoïcijnse en platonische benaderingen van de kosmos onderling enigszins verschillen, stemmen zij tegelijk overeen in hun poging om de kosmos te herleiden tot een ontwerp:

66. Plato, *Timaieus* 28C-29D.

67. Plato, *Phaedo* 109E.

68. Johannes 1:1-3.

69. Johannes 1:9.

De stoïcijnen menen, zoals Plato [...], dat de doelmatigheid in individuele organismen het beste verklaard kan worden als het resultaat van intelligentie en doelgericht ontwerp. Anders dan Plato, echter, leiden zij het ontwerp van de wereld niet af van een intelligente ontwerper buiten de wereld – de Demiurg van de *Timaëus*. Zij leiden het kosmische ontwerp af van de *pneuma* die innerlijk in het universum werkzaam is; dit is het intelligente element dat het universum vormt en onderhoudt en het is aanwezig in het geheel en in ieder onderdeel.⁷⁰

De inleiding tot het Johannes-evangelie maakt gebruik van zowel een stoïcijnse als een platonische technische term die echter daarin overeenstemmen dat zij beide het ontwerpkenmerk van het universum onderstrepen.⁷¹

Raakpunten met het moderne debat

Het moge duidelijk zijn geworden dat de discussie over ID geen specifieke discussie van christelijke fundamentalisten en pseudo-wetenschappers is, maar in beginsel een respectabele antiek-wijsgerige discussie waaraan ook het antieke jodendom en het vroegste christendom hebben deelgenomen. Christenen als Paulus en Johannes blijken hun joodse basisovertuiging dat God het universum heeft geschapen onder woorden te brengen in het taalveld van de Grieks-Romeinse wijsgeren.

Dat de antieke discussie niet *outdated* is maar nog steeds verwant blijkt te zijn aan moderne posities en dat vergelijkingen getrokken kunnen worden, is door verschillende wetenschappers die zich met de antieke wijsbegeerte bezighouden betoogd. John Dillon (Dublin) heeft een reactie geschreven op een recent overzicht van het hedendaagse ID-argument en daarbij enkele opmerkingen geplaatst vanuit het perspectief van de antieke wijsbegeerte.⁷² David Furley (Princeton), om een ander voorbeeld te noemen, heeft een vergelijking getrokken tussen de antieke epicuristen en

70. Irwin, *Classical Thought* (1989), hfdst. 9.4, 168-170; citaat op 169.

71. Voor een uitvoerige behandeling van de term 'het waarachtige licht' in zowel de inleiding als in het gehele Johannes-evangelie, zie G.H. van Kooten, 'The "True Light which Enlightens Everyone" (John 1:9)', in: Van Kooten (ed.), *The Creation of Heaven and Earth* (2005), 149-194.

72. John Dillon, 'Design in Nature: Some Comments from the Ancient Perspective', in: Van Kooten (ed.), *The Creation of Heaven and Earth* (2005), 263-266. Dit is een commentaar op het artikel in dezelfde bundel van René van Woudenberg, 'Design in Nature: Some Current Issues', 245-261.

moderne kosmologen en heeft er in het voorbijgaan op gewezen dat beider materialistische verklaring nog steeds ontoereikend lijkt om het ontstaan van het universum te verklaren:

De epicureïsche atomisten wijdden zich aan de enorme opgave om aan te tonen hoe de natuurlijke soorten, waarvan wij de voorbeelden om ons heen zien, ontstaan kunnen zijn vanuit meer simpele elementen en een kosmos gevormd hebben waarin voorheen zoiets niet bestond. Het is een onderneming die nog steeds in belangrijke mate onoplosbaar is voor twintigste-eeuwse kosmologen.⁷³

Ten slotte kan ook gewezen worden op Luc Brisson (Parijs), die samen met Walter Meyerstein een vergelijking heeft gemaakt tussen de kosmologie van Plato's *Timaeus* en moderne kosmologische theorieën en in dat kader uitspraken heeft gedaan over de begrijpelijkheid van de kosmos.⁷⁴

Maar niet alleen geleerden vanuit de antieke wijsbegeerte werken toe naar soortgelijke discussies in de moderne tijd. Omgekeerd geldt ook dat sommige natuurwetenschappers en historici vanuit de moderne tijd observaties maken over relevante kwesties uit de Grieks-Romeinse filosofie. Ik denk hierbij met name aan Paul Davies, fysicus en hoogleraar natuurfilosofie (Australian Centre for Astrobiology, Macquarie University), die in zijn werk een moderne versie van Plato's Ideeënleer verdedigt.⁷⁵

In een van zijn boeken, met de titel *De geest van God*, ontwikkelt Davies de gedachte dat God bestaat op grond van zijn observaties dat de natuurwetten dusdanig nauwkeurig zijn afgestemd, dat zij de ontwikkeling toelaten van organismen die bewustzijn hebben en kunnen nadenken over de kosmische orde (God) die hen geproduceerd heeft.

Met de titelwoorden van zijn boek, 'de geest van God', suggereert Davies dat de menselijke geest, terugdenkend met behulp van de natuurwetenschappen, uiteindelijk de geest van God ontmoet. Hiermee richt Davies zich tegen het pragmatische atheïsme, dat de kosmos als een gegeven aanvaardt en zich verzet tegen de gedachte dat er een God of zelfs maar een onpersoonlijk creatief beginsel of grond van het bestaan is. Met name richt Davies zich tegen Stephen Hawking, aan wie Davies het motto

73. Furley, 'Cosmology', in: Algra, Barnes, Mansfeld & Schofield (eds.), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy* (1999), 431.

74. Luc Brisson & F. Walter Meyerstein, *Inventing the Universe: Plato's Timaeus, the Big Bang, and the Problem of Scientific Knowledge*, Albany, New York: State University of New York Press, 1995.

75. Zie ook Van Kooten, *Paulus en de kosmos* (2002), 239-243.

van zijn boek ontleent. Dit motto bestaat uit een citaat van de slotzinnen uit Hawkings *Een korte geschiedenis van de tijd*. In deze slotzinnen schrijft Hawking, dat het ontdekken van een complete theorie, waarmee alles in de kosmos verklaard kan worden, de ultieme triomf van de menselijke rede zou betekenen, omdat men dan in staat is de geest van God te begrijpen. Hawking meent echter niet werkelijk dat er een God bestaat en zijn uitspraak dat men op een gegeven moment in staat is de geest van God te begrijpen, bedoelt hij slechts als een overdrachtelijke uitspraak, omdat de kosmos naar zijn mening een gesloten systeem is dat de reden van zijn bestaan in zichzelf bevat. Davies daarentegen buigt Hawkings woorden om en meent werkelijk, dat men zich in het kosmische proces en in de doordenking daarvan de geest van God bewust kan worden. De nauwkeurige afstemming van de natuurwetten die het ontstaan van de menselijke geest mogelijk maakt, overtuigt hem daarvan.⁷⁶

De natuurwetten beschouwt Davies dan ook als wetten die niet pas met de wording van de kosmos ontstaan zijn, maar die de fysische kosmos overstijgen en eraan voorafgaan; deze wetten zijn transcendent. Als de natuurwetten tegelijk met de kosmos ontstaan zouden zijn, zouden deze wetten volgens Davies de oorsprong van de kosmos niet kunnen verklaren, omdat deze wetten dan pas zouden bestaan op het moment dat de kosmos er reeds is. Om deze reden neemt Davies aan dat de natuurwetten de kosmos overstijgen en de aanzet leveren tot een verklaring waarom de kosmos is zoals hij is. Deze gedachte van transcendente natuurwetten noemt Davies expliciet het moderne equivalent van Plato's rijk van de perfecte vormen (de Ideeën), die als de blauwdruk functioneerden bij de schepping van de kosmos.⁷⁷

Uiteindelijk ontmoet, volgens Davies, de menselijke geest de geest van God als de mens het ontstaansproces van de kosmos 'terugdenkt':

het bestaan van Geest in sommige organismen op een bepaalde planeet in het universum is werkelijk een feit van fundamenteel belang. Door bewuste, denkende wezens heeft het universum zelfbewustzijn gegenereerd. Dit kan geen onbeduidend detail zijn, geen onbelangrijk nevenproduct van geesteloze, doelloze krachten. Wij zijn hier ongetwijfeld bedoeld.⁷⁸

76. Paul Davies, *The Mind of God: Science and the Search for Ultimate Meaning*, Harmondsworth: Penguin Books, 1993 (1992¹). Andere boeken van zijn hand zijn bijvoorbeeld *God and the New Physics*, Harmondsworth: Penguin Books, 1990 (1983¹) en *The Cosmic Blueprint*, Harmondsworth: Penguin Books, 1995 (1987¹).

77. Davies, *The Mind of God* (1993), 91-92.

78. Davies, *The Mind of God* (1993), 232.

Dit is de antiek-wijsgerige constatering van de correspondentie van de menselijke geest met Gods geest.⁷⁹ De stoïcijnen meenden dat de goddelijke *logos* alles doordringt en dat de wijzen zich daar al denkend bewust van worden. Zo schrijft de stoïcijnse wijsgeer Epictetus (ca. 60-130 n.Chr.):

God heeft de mens in de wereld gebracht om een waarnemer te zijn van Hemzelf en van zijn werken, en niet slechts een waarnemer, maar ook een verklaarder van deze dingen [...]. Zorg er dan voor dat je niet sterft zonder deze dingen waargenomen te hebben!⁸⁰

En de platonisten benadrukken op hun beurt dat het hoogste gedeelte van de ziel direct door de Demiurg geschapen is en zich, in overeenstemming met haar natuur en via de bestudering van de kosmos, richt op het goddelijke.⁸¹ Deze notie van de correspondentie tussen de menselijke en goddelijke geest ligt ook ten grondslag aan Paulus' opvatting dat God door middel van het menselijke verstand vanuit zijn schepping ontwaard kan worden. En aan de opvatting van het Johannes-evangelie dat door Gods *logos* alles geschapen is. Dit inzicht brengt een wijsgerig-religieuze verandering met zich mee.⁸² Een voorbeeld hiervan is de bekering van de Oxbridge-literatuurwetenschapper C.S. Lewis. In zijn autobiografie beschrijft hij deze ervaring als volgt:

Ik moest erkennen dat Geest geen laat, secundair verschijnsel is. Dat het hele universum, in laatste instantie, geestelijk is. Dat onze logica participatie is in een kosmische *logos*.⁸³

Het illustreert treffend het verschil tussen een gesloten materialistische natuurbeschouwing en een natuurbeschouwing die dat overstijgt.

79. Vgl. 'logos' in *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford: Oxford University Press, 1996³, 882. Zie ook Ch. Rapp en Ch. Horn, 'Vernunft; Verstand II. Antike', in: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, vol. 11 (2001), 749-764, vooral 754-761; en G. Verbeke, 'Logos I. Der Logos-Begriff in der antiken Philosophie', in: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, vol. 5 (1980), 491-499.

80. Epictetus, *De colleges naar de aantekeningen van Flavius Arrianus* 1.6.

81. Plato, *Timaeus* 90A-D.

82. De christelijke notie van 'bekering' is nauw verwant aan het begrip 'bekering' in de Grieks-Romeinse filosofische scholen. Zie Arthur D. Nock, *Conversion: The Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1998 (1933¹).

83. C.S. Lewis, *Surprised by Joy: The Shape of My Early Life*, Londen: Harper Collins, 1998 (1995¹), hfdst. 13, 162.

55-13 6312.

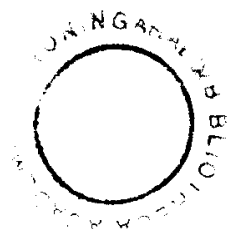
EN GOD BESCHIKTE EEN WORM

Over schepping en evolutie

Onder redactie van
Cees Dekker, Ronald Meester
en René van Woudenberg

Vierde druk

Uitgeverij
Ten Have

4e druk 2008

© 2006, Uitgeverij Ten Have

Postbus 5018, 8260 GA Kampen

www.uitgeverijtenhave.nl

Omslag en illustraties deeltitelpagina's: Tremani

Op het omslag is de worm *C. Elegans* afgebeeld,

© Jürgen Berger, Max-Planck-Institute for Developmental Biology, Germany.

ISBN 978 90 259 5644 8

NUR 730

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.